

Харлан О.Д.,
orcid.org/0000-0001-5760-9085
доктор філологічних наук, професор-завідувач
кафедри української та зарубіжної літератури
і порівняльного літературознавства
Бердянського державного педагогічного
університету

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ

THE FIRST WORLD WAR IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE: PECULIARITIES OF COMPREHENSION

Події Першої світової війни неодноразово ставали об'єктом зображення в художній літературі. Письменники зверталися до трагічних сторінок історії як в часи війни, так і після неї. У творах різних жанрів описуються важливі події, відомі та невідомі учасники, осмислюється трагедія суспільства та людини. У світовій літературі про це писали Е.М. Ремарк, Е. Гемінґвей, Р. Олдінгтон, Ю. Вітлін, Е. Юнгер та ін. Серед українських письменників, які зверталися до цієї теми, можна назвати О. Турянського, В. Стефаніка, Марка Черемшину, Ольгу Кобилянську, О. Маковея, Б. Лепкого, Г. Шкурупія, У. Самчука, Катрю Гриневичеву, І. Дніпровського та ін. Серед сучасних авторів, для яких Перша світова війна стала основою сюжету творів, можна назвати Романа Іваничука та Ірину Жураковську. Письменники належать до різних поколінь, працюють у різних жанрових різновидах, до описуваних подій підходять з різними настановами. Роман «Бо війна – війною...» Р. Іваничука присвячений діяльності легіону УСС, а загалом описує події в українських селах на Галичині. Молоді люди, виховані на творах І. Франка та інших діячів межі століть, у подіях Першої світової війни вбачають можливість здобути незалежність для України. Через долі та погляди трьох персонажів – Михайла і Євгена Шинкаруків, Григорія Шепетьюка – пропонується три моделі бачення війни: активна участь як українського патріота для майбутньої боротьби за незалежну Україну; фаталістичне спостереження за подіями та очікування їх завершення; пристосуванство для власного збагачення і кар'єри під виглядом патріотизму. Роман «По той бік війни» І. Жураковської описує події Першої світової війни, вдаючись до законів «формульної» літератури, зокрема до її «любовного» варіанту. Історія кохання, розлуки, прагнення бути разом французької Констанс Шарт'є, доньки багатого фабриканта, і Бастіана фон Деттена, представника небідного німецького шляхетного роду, передає особисте бачення війни з погляду двох держав, які воюють. Важливо те, що українські автори, незважаючи на відмінність підходів, передають події війни як великої трагедії суспільства і людини.

Ключові слова: роман, Перша світова війна, сучасна література, автобіографізм, «формульна» проза.

The events of the First World War have been repeatedly depicted in fiction. Writers addressed the tragic pages of history both during the war and after it. Works of various genres describe important events, known and unknown participants, and reflect on the tragedy of society and the individual. In the world literature, this was written about by E.M. Remarque, H.G. Hemingway, R. Aldington, J. Wittlin, E. Junger, and others. Among the Ukrainian writers who have addressed this topic are O. Turyansky, V. Stefanyk, Marko Cheremshyna, Olha Kobylanska, O. Makovey, B. Lepkyi, H. Shkurupiy, U. Samchuk, Katria Hrynevychova, I. Dniprovsky, and others. Among the contemporary authors for whom the First World War became the basis of the plot of their works there is Roman Ivanychuk and Iryna Zhurakovska. The writers belong to different generations, work in different genres, and approach the events described with different attitudes. The novel "Because War Is War..." by R. Ivanychuk is dedicated to the activities of the Ukrainian Insurgent Army Legion, and generally describes events in Ukrainian villages in Galicia. Young people brought up on the works of Ivan Franko and other turn-of-the-century figures see the events of the First World War as an opportunity to gain independence for Ukraine. Through the fates and views of such characters as Mykhailo and Yevhen Shynkaruk, and Hryhorii Shepetiuk, three models of seeing the war are offered, namely active participation as a Ukrainian patriot for the future struggle for independent Ukraine; fatalistic observation of events and expectation of their completion; and adaptation for personal enrichment and career under the guise of patriotism. The novel "The Other Side of the War" by Iryna Zhurakovska describes the events of the First World War, using the laws of "formulaic" literature, its "love" version in particular. The story of love, separation, and the desire to be together between Constance Chartier, a daughter of a wealthy French manufacturer, and Bastian von Detten, a member of a noble German family, presents a personal vision of the war from the perspective of the two belligerent states. It is crucial that Ukrainian authors, despite their different approaches, convey the events of the war as a great tragedy of the society and the individual.

Key words: novel, the First World War, modern literature, autobiography, «formulaic» prose.

Постановка проблеми. Перша світова війна стала одним із найважчих випробувань на початку ХХ століття. У авторській монографії «Дискурс катастрофізму в українській та польській прозі

(1918–1939)» (2008) один із підрозділів присвячений аналізу літературного осмислення подій того часу [1, с. 178–197], де, зокрема, наголошується: «Перша світова війна народила вже не

звід творів, – вона наклала явний відбиток на всю багатомовну літературу світу, певною мірою визначивши її подальший розвиток» [1, с. 178]. У світовій літературі існує численний корпус текстів про трагедію Великої війни, з них найбільш відомими є «На Західному фронті без змін» Е.М. Ремарка, «Прощавай, зброє!» Е. Гемінгвея, «Смерть героя» Р. Олдінгтона, «Сіль землі» Ю. Віттліна, «В сталевих грозах» Е. Юнгера тощо. Серед українських письменників, які зверталися до цієї теми, можна назвати О. Турянського з його достойним світової слави твором «Поza межами болю», В. Стефаника, Марка Черемшину, Ольгу Кобилянську, О. Маковея, Б. Лепкого, Г. Шкурупія, У. Самчука, Катрю Гриневичеву, І. Дніпровського та ін. Події та значення Великої війни продовжують осмислювати й сучасні письменники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роман Гром'як визначив основну мету істориків літератури щодо текстів про Першу світову війну, вказавши, що літературознавець повинен «зосереджувати увагу на створених письменниками текстах, які художнім світом корелюють з певним фронтом у якомусь регіоні, з діями відповідних військових формувань на певній, означеній у тексті території» [2, с. 274]. Для українських дослідників літературного процесу «зведення об'єкта дослідження до художніх версій українських письменників зумовлюється тим, що один із головних фронтів Першої світової війни довго точився на українських землях (Східна Галичина, Буковина, Волинь) і це породило чимало українськомовних художніх текстів *уже під час* війни» [2, с. 274]. Дослідник наголошував, що для істориків літератури важливим є те, «наскільки українці, не маючи тоді своєї національної держави, входячи до складу військових формувань чужих держав, відзначалися рівнем етнічно-національної ідентичності і чи зафіксували це художні тексти?» [2, с. 274]. Своє бачення проблеми «Література і Перша світова війна» висловлювали Т. Гаврилів [3], В. Махно [4], А. Печарський [5], Іванна Стеф'юк [6] та ін. Варіанти класифікації про трагедію пропонували польські дослідники М.І. Ольшевська [7], М. Яньон [8], М. Ляляк [9], Є. Сьвенх, [10].

Постановка завдання. Отже, теоретико-літературознавча думка не стояла осторонь цієї важливої проблеми, але події нашого часу, по суті – загроза Третьої світової війни – дещо змінили призму, крізь яку оцінюються події того періоду. Крім того, з'являються нові тексти, в яких Велика війна стає об'єктом опису у творах, які ми вже відносимо до історичної прози,

адже в них описуються події, свідком яких автор ніяк не міг бути. До таких можна віднести «Бо війна – війною...» [11] (журнальний варіант 1989 р., окремим виданням опубліковано 1991 р.) Романа Іваничука і «По той бік війни» [12] (2017) Ірини Жураковської.

Виклад основного матеріалу. Твір Р. Іваничука «Бо війна – війною...» проаналізований Н. Горбач у статті 2013 р., а метою своєї розвідки дослідниця означила «аналіз проблем свободи особистості, морального вибору, зради, зміни світовідчуття людини в драматичних обставинах» [13, с. 42]. Загальна проблема осмислення Великої війни та подій, пов'язаних із нею, що відбувалися вже після підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., не ставала об'єктом дослідження у названому романі.

У творі два епіграфи – з поезії П. Тичини «Одчиняйте двері...» та пісні Л. Лепкого «Бо війна – війною...», яка дала назву твору. Якщо перший епіграф означає трагедію війни, яка приносить «всі шляхи в крові», то другий відсилає до головного колективного персонажа – українських січових стрільців, через долі та сприйняття яких і подається протікання трагічних подій війни. Для українського народу війна стала важким випробуванням, адже українці воювали в складі армії Російської та Австро-Угорської імперій, вбиваючи один одного. У цьому контексті важливим є епізод бою під Маківкою, коли Михайло в бою вбиває російського солдата, а потім поранений пострілом майже впритул. Солдат, якого він проколює багнетом, останні слова говорить українською мовою. Хоч для стрільця не було несподіванкою, що проти них воюють такі ж українці, але цей епізод і слова супроводжують його потім усе життя.

Через долі та погляди трьох персонажів – Михайла і Євгена Шинкаруків, Григорія Шепетюка – пропонується три моделі бачення війни: активна участь як українського патріота для майбутньої боротьби за незалежну Україну; фаталістичне спостереження за подіями та очікування їх завершення; пристосуванство для власного збагачення і кар'єри під виглядом патріотизму. Старший Шинкарук говорить: «... більше десяти років тому Івана Франко у своєму “Одвертому листі до української галицької молодіж” закликав нас бути готовими до того менту, коли розвалиться імперія, а на їх румовищах постануть вільні нації, і переконував, що тільки ті стануть вільними, які підготуються до революції – духовно, науково і мілітарно...» [11, с. 26], таким чином формулюючи загальну

концепцію боротьби з імперіями за незалежну Україну.

Р. Іваничук через образи, події, авторські узагальнення аналізує загальну картину Великої війни: її початок покладений амбіціями імперій, інші країни присдналися до поділу геополітичного пирога, але не знали обставин, як все буде відбуватися; для українців Австро-Угорської імперії утворення Легіону УСС було в перспективі політичним порятунком у ворожому середовищі, можливість мати свою армію; непорозуміння керівників, суперечки, відсутність єдиних політичних поглядів, орієнтування на різних союзників – все це сприяло загальному розгрому і програшу в українсько-польському протистоянні, розкиданості вояків по обидва боки Збруча, в табори полонених і депортованих, а перед цим – дезертирству, неможливості пояснення важливих цілей кривавої війни.

Окремим аспектом опису стає становище галицьких вояків у імперській армії. Так, на Маківці, де стрілецький легіон тримав оборону, гинув під російськими гарматними обстрілами і кулями, страждав від окопних вошей, позаду них розташовувалися «мадярські польові жандарми із зарядженими скорострілами» [11, с. 82], щоб зупинити відступ. Євген Шинкарук, який після року переховувань, надії на мирне вчителювання, таки потрапляє з Коломийським тридцять шостим цісарсько-королівським піхотним полком на італійський фронт, з гіркою іронією згадує про галицьких і буковинських хлопців, які «протягом трьох років доводили перед світом, як уміють умирати за свого цісаря хоробрі “тірольці сходу”» [11, с. 125]. Із притаманним йому фаталізмом констатує: «Австрійське командування кидало нас на передній край першими, а вже по наших трупах ішли австрійські й мадярські полки» [11, с. 126]. Авторкові завдяки натуралістичним деталям, опису психологічного стану персонажа вдається розкрити весь жах окопних боїв. Стилійстично ефект безупинного руху досягається завдяки нагромадженню дієслів: вихоплювалися, верталися, викидали, падали, споживали, засинали, приходили, вривалися, кололи, падали, вискакували, билися [11, с. 126] – це в одному реченні (слово «падали» вживається двічі: в першому випадку падають люди, а в іншому – бомби). Очікування невідворотної смерті, втрата товаришів, постійні обстріли та атаки призводять до того, що для молодшого Шинкарука ідея боротьби за волю рідного краю, та й взагалі рідна земля, уявляються як щось недосяжне. Він один залишився живим із рекрутів, що прийшли разом із ним у частину,

а тому приходиться до висновку, що найважливіше зараз для його понищеного краю, – це просвіта, «аби міг знову відродитися мій народ і вижити» [11, с. 127]. Однак автор, який з історичної перспективи бачить все, що сталося в ХХ ст. на українських землях, виносить такий роздум: «Та навіть цю мрію спопеляло відчайне усвідомлення: протягом століть ми безперервно зализуємо завдані нам рани і виживаємо лише для того, щоб не у сліпоті, а в гіркому прозорінні могли оглядати на своїх руках вічні кайдани» [11, с. 127].

Життя мирного населення у часи війни становить ще одну частину трагедії. Про жахливу долю галицьких селян у цей період писали Ольга Кобилянська, В. Стефаник, Марко Черемшина, Катря Гриневичева. Р. Іваничук пропонує свої картини страшного лиха: переслідування і страти за надумане «москвофільство», прилюдні катування, арешти й етапування в концтабори (доля вчительки Шубертівни). Відбувається те, про що Марко Черемшина узагальнив назвою оповідання «Село вигибає».

Важливими в романі є сторінки, де автор згадує про пісню на війні. Звичайно, це не випадково, адже перша фраза стрілецької пісні Л. Лепкого стала назвою твору. «Вечорами стрільці співають. Пісні зовсім нові, нинішні. Я не можу збагнути, звідки вони беруться, хто складає слова, хто придумує мелодію. Злітають щоразу інші, – сповнені солодкої туги, притаєної тривоги, примарних сподівань слави й безсмертя, – у похмурі небо над Карпатами» [11, с. 68], – роздумує Михайло. І робить припущення: «А може, вони зроджуються для того, щоб пережити нас і залишитися у пам'яті нащадків єдиним відгомном про крихітний стрілецький легіон, якому долею судилося згоріти в розшалілому вулкані війни?» [11, с. 68]. Р. Іваничук вже з погляду знання того, що довелося пережити стрілецьким пісням, – заборона в радянські часи, фальшиві варіанти тощо – випишує особливу пам'ятку на їхню честь, зворушливу та ліричну. Ремінісцентні відсилання до пісень М. Кураха «Як ви умирали, вам дзвони не грали...», Б. Лепкого «Журавлі», О. Маковея «В горах грім гуде...» та інших ведуть до висновків про особливе значення цих пісень у нашій історії.

Роман «По той бік війни» Ірини Жураковської, хоч і розповідає про ті ж події, має іншу локацію та стиль. Події відбуваються у Франції, а жанр Тетяна Трофименко визначила як «об'ємна мелодрама в історичних декораціях» [14]. Ганна Улюра головним недоліком (поряд із багатьма іншими) вважає те, що «По той бік війна» «не зображає історичне минуле. Тут інше завдання:

розіграти виставу, залучаючи до виконання наші уявлення і стереотипи про певну подію в минулому» [15]. Означивши роман як «любобний», але з багатьма недоліками, Г. Улюра повністю заперечує його історичну складову, однак у коментарях читачі не погоджуються з такою категоричністю [15].

Сама ж письменниця не без самоіронії зазначає: «“По той бік війни” має елементи і пригодницького роману, і любовного. За це його свого часу висміяла критикиня Ганна Улюра, назвавши мій роман “Анжеліка і Перша Світова”» [16]. Проте для читачів роман Ірини Жураковської став популярним «міксом» війни, миру, кохання, адже тут присутні «і пригоди, і любовна лінія, і красуня-героїня та красень-герой – все як треба. Є там, звісно, і значно глибші думки та ідеї, та й загалом задумувалося як розвінчання міфу про романтичне кохання» [16]. Тому роман можна розглядати як розважальну літературу сентиментального спрямування.

У центрі сюжету роману – історія кохання французьки Констанс Шартъє, доньки багатого фабриканта, і Бастіана фон Деттена, представника небідного німецького шляхетного роду. Письменниця, за формулою любовного роману, komponує твір, нанизуючи ряд перешкод, що не дають об'єднатися закоханим: після миттєвої закоханості та одруження Бастіан їде в Німеччину, а з початком війни він вже не може повернутися до дружини. Констанс, яка хоче допомогти французькій армії, зголошується медсестрою в польовий госпіталь, допомагає як перекладач під час допитів німецьких полонених.

Перипетії Першої світової війни з окопними боями, госпітальними пораненими, втечею з полону, переховуванням від окупантів у лісовій хижці в холодну зиму дають можливість побачити Велику війну вже в іншому вимірі. Коли в Іваничука воєнні події переживають галицькі селяни, то в Жураковській французькі, німецькі, швейцарські представники різних станів суспільства. Авторка розширює географічний простір української прози про Першу світову війну, пропонує свої моделі вирішення людських долі в обставинах, в яких, здавалося б, немає позитивного виходу. В епілозі І. Жураковська підсумовує: «Усі розуміють: надворі 1921 рік, за якихось вісімнадцять років нова війна пронесеться Європою – ще страшніша за попередню. Знову зірве і закрутить криваве божевілля цілі народи, стираючи на порох життя і міста, понівечить долі і душі» [12, с. 493].

Висновки. Обидва романи подають Першу світову війну як трагедію суспільства і людини. Письменники, відтворюючи події різного характеру, через сприйняття персонажів із неоднаковим громадським і життєвим досвідом, висновують подібні думки про важливість державного політичного порозуміння, про необхідність загальногуманістичних підходів до тлумачення проблеми життя і смерті, про вічність кохання і віри. У творах присутня думка, що саме Велика, Перша, війна початку століття заклала невіршовані проблеми, які стануть причиною інших світових конфліктів, у тому числі й більшовицького перевороту в Росії, Другої світової війни, пов'язаних із ними Голодомору, Голокосту, великих трагедій звичайних людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харлан О. Дискурс катастрофізму в українській та польській прозі (1918–1939): монографія. Київ: Освіта України, 2008. 305 с.
2. Гром'як Р. Перша світова війна в перших художніх візіях українських письменників. *Українсько-польські літературні контакти. Київські полоністичні студії. Т. IV.* Київ: Вид. центр «Київський національний університет», 2003. С. 273–287.
3. Гаврилів Т. Перша світова війна, Галичина й українське письменство URL: <https://youtu.be/-lZBySz7T4o>
4. Махно В. Література і війна. *Збруч.* URL: <https://zbruc.eu/node/102615>
5. Печарський А. На розгорнутих сторінках ліричного роману «По́за межами болю» О. Турянського. *Сучасність.* 2000. № 7–8. С. 75–87.
6. Стеф'юк І. Людина і війна (на матеріалі художньої та мемуарної спадщини Марка Черемшини). Дис. ... к.філол.н., 10.01.01. Чернівці, 2016. 215 с.
7. Olszewska M. J. Człowiek w świetle Wilkiej Wojny: monografia Warszawa, 2004. 482 с.
8. Janion M. Wojna i forma. *Literatura wobec wojny i okupacji* / pod red. M. Głowińskiego i J. Stawińskiego. Wrocław–Warszawa, 1976. S. 210–218.
9. Lalak M. Proza lat 1914–1939 wobec wojny i sposobów jej wyrażania. *Literatura wobec niewyraźnego. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej* / pod red. W. Boleckiego i E. Kuźmy. Warszawa: IBL PAN, 1998. S. 187–199.
10. Świąch J. Wojna a «projekt nowoczesności». *Modernistyczne źródła Dwudziestowieczności* / pod red. M. Dąbrowskiego, A.-Z. Makowieckiego. Warszawa: PWN, 2003. S. 9–34.
11. Іваничук Р. Бо війна – війною...; Через перевал: романи. Харків: Фоліо, 2008. 447 с.

12. Жураковська І. По той бік війни: роман. Чернівці: Книги – XXI, 2017. 496 с.
13. Горбач Н.В. Людина як суб'єкт історії в романі «Бо війна – війною...» Р. Іваничука. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2013. № 3. С. 42–47.
14. Трофименко Т. «Не своя/своя» історія. URL: <https://chytomo.com/iryna-zhurakovska-i-maslit-zdorovoi-liudynu/>
15. Улюра Г. Анжеліка і Перша світова війна. URL: <https://zbruc.eu/node/64059>
16. Ірина Жураковська: «Мені хотілося знайти спільний знаменник для дуже відмінних на перший погляд героїнь» (інтерв'ю). URL: <https://chytay-ua.com/view.php?id=1109>